

LENGYEL ANDRÁS

A „szövetség” szétesése

József Attila és Szántó Judit együttélésének fölbomlása

Szántó Judit (1903–1963) a József Attila-életrajz egyik legmértánytalanabban megítélt, alig leplezetten lenézett szereplője (Murányi 1986; Szabolcsi 1997; Szabolcsi 1998). A kutatók, ha emlegetik, többnyire csak „forrást” látnak benne, amely elmond számukra ezt-azt a költőről, ám magát a személyiséget, akinek érdekei és vágyai, sőt saját sorsa is volt, nem sok figyelemre méltatják. Ez bizonyos értelmezői irányok számára evidens gyakorlat, indoklásra sem szorul, az irodalom reálfolyamata szempontjából azonban tarthatatlan. Szántó Judit és József Attila kb. hat évig éltek együtt, és Judit nemcsak szemtanú volt, de a költő életének része, alakító komponense is. Azaz akár milyen volt is, jelenléte, szerepe el nem hanyagolható. S nonszensz, hogy – akármiként ítéljük is meg a fordulatot – még a szakítás időpontját, közvetlen „okát” és elsődleges következményeit sem ismerjük pontosan. Mindent homály, valami szürke kód vesz körül. Sőt erről visszaemlékezésében maga Judit is hallgat.

A megoldás kulcsát, paradox módon, mégis ő adja kezünkbe. Ha memoárjában nem is, egyik „tanulmányában” fontos utalást tesz. A *Csillag* 1954. évi 8. számában megjelent, *József Attila műfordításairól* című írásában egy Wolker-vers zárlatáról szólva, a maga asszociatív logikájával földidézi a vers fordítására készülő költő alkotói élethelyzetét és gondját. A lefordításra váró Wolker-vers zárlata ez volt: „Kelj fel és járj.” József Attila ezt ismételte, figyelme e fölszólításra fixálódott, ehhez, ennek a versnek a fordításához akarta Anton Straka segítségét kérni. Ez az emlék azonban Juditnak eszébe juttatott egy másikat is, Németh Andornak egy cikkét, amely 1938. február 20-án először adott hírt a *Szabad-ötletek jegyzékéről*. (Ennek a cikknek a sajtóhibás címe: *Kelj fel és várj* – rímelt a Wolker-vers zárlatára.) A két emlék nem véletlenül kapcsolódott össze Judit fejében; két különösen érzékeny emlékről volt ugyanis szó. S így már érthető, hogy műfordítás-történeti elbeszélésében, bár egymástól bekezdésekkel elszakítva, három, lényegét tekintve összetartozó epizód van szétszórva. A három epizód együtt jóval túlmutat a készülő és végül el nem készült műfordítás látkörén; érdemes őket egymás után idézni:

(1) „Attila hajnalban ébredt, embertelen szomorúsággal a szemében. Szorongva figyeltem őt. Lassan öltözködni kezdett, önmagának ismételte:

»Kelj fel és járj!«

»Mi bánt, Attila?« – kérdeztem.

»Semmi, most már semmi, meg akarok gyógyulni analitikusok nélkül« – válaszolta, s egy apróra összehajtott papírlapot nyújtott felém. Wolker Rosa Luxemburghoz írott

versének két utolsó szakaszát. E versrészlet csak fogalmazvány volt Attila keze írásával” (Szántó 1954: 1507).

(2) „Ehhez kapcsolódik komor emlékem 1936. május 22-ről. Attila ezen a reggelen is igen korán ébredt. Nyugtalanul elkérte tőlem az előző nap vásárolt füzetemet és így szólt: »Megpróbálok újra élni – lehet, hogy veled, lehet, hogy nélküled, – de mindenképpen becsületesen. [...]«” (Szántó 1954: 1507–1508).

Ekkor a költő a Strakához írott, versfordítást kérő levél kapcsán megint idézte Wolker versét.

(3) „Attila halála után Németh Andor kezébe került József Jolántól az a régi füzet, amit 1936. május 22-én adtam Attila kezébe és amit aznap reggeltől estig, százhetven oldalon át, gyötrelmeivel írt tele” (Szántó 1954: 1508).

A három epizód egybeolvasása számos kérdést fölvet. Az egyik kérdésbokr kronológiai: jók-e az időpontok? Szántó Judit, aki az emlékezők többségéhez hasonlóan időponttévesztő, hozzávetőleges emlékező, akinek időpontjaira nem tanácsos mérget venni, itt ad egy napra pontos dátumot. Hogy lehet ez? A válasz ez esetben roppant egyszerű. Judit ugyanis valószínűleg most sem emlékezett a dátumra, ám cikkében Németh Andor, a füzet alapján, megadta a május 22-i időpontot, Judit pedig a leírás alapján azonosította a Németh Andor ismertette füzetet azzal a füzetrel, amelyet ő adott élettársának. Németh utalásai, így a sajtóhibás cím is, és Judit emlékei együtt megeremelték az összefüggést az emlékek és a dokumentum közt. Kérdés, ismerte-e Judit magát a füzet tartalmát, azaz olvasta-e mindazt, amit e füzetbe a költő beleírt? Bizonyos, tudott róla ezt-azt, tudta például, hogy rá vonatkozóan is kellemetlen dolgok vannak benne (ennek megszűntetésével József Jolán egyszer meg is fenyegette), de magát a füzetet alighanem sokáig nem olvasta – csak azt olvasta belőle, amit Németh Andor idézett. Erre vall az is, hogy a füzet teleírását egyetlen nap tényének vélte – ez azonban egyértelműen Németh Andortól származó olvasási hiba. (A helyes időpontokat majd csak a füzet közreadója, Stoll Béla határozta meg – sok-sok évvel Szántó Judit halála után.) Ugyancsak részleges ismeretekre utal az is, hogy Judit nem adta meg az irat azóta nevezetessé vált címét sem, a *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben* címet. Mindez alighanem törvényszerűen alakult így; a füzetet a költő vitte magával, az pedig halála után József Jolánhoz került. Judit tehát mintegy ki lett zárva a füzet olvasásából. Ám ebben nem lehetünk teljesen bizonyosak; 1954-ben, amikor idézett „tanulmányát” írta, Jolán már évek óta halott volt, Judit pedig a József Attila-relikviák gyűjtésére specializálódó irodalmi múzeum illetékes munkatársa. Valamikor 1950 és 1954 között tehát akár a kezébe is kerülhetett a füzet. S nem kizárható, hogy ezért volt benne biztos, hogy a „két” füzet azonos; azaz kézbe vette, fölismerte a füzetet.

Ez azonban nem változtat a Wolker-vers és a *Szabad-ötletek jegyzéke* közötti összefüggésen. A mondat: „Kelj fel és járj!” ugyan bibliai eredetű, ismerői többsége

is a Bibliából ismeri (talán maga József Attila is onnan ismerte eredetileg), ezt a morális parancsot azonban, úgy látszik, 1936 májusában a lefordítandó Wolker-vers zárata föllevenítette számára. S hogy ez csakugyan így volt, azt – közvetve – Judit műveltségének szerkezete is erősíti; amíg ugyanis teológiai, biblikus ismereteinek nemigen adta tanújelét, a költő élettársaként és gyakorló szavalóművészként viszonylag jó irodalmi szövegtájékozottsággal bírt. Straka „pénteki fogadóestjeinek” rendszeres résztvevőjeként (aki szlovákul is tudott, és a szlovák irodalom több jelesét személyesen is ismerte), egyáltalán nem meglepő, hogy Wolker verse megmaradt memóriájában.

S mindezen túl volt egy mnemotechnikai segítsége is az emlékezésben. A Judittól leírt május 22-e után, de ennek a napnak az eredményeként, ugyanis József Attila hamarosan elvált Judittól. Ennek lehetőségére, mint a (2) epizódból kiderül, a költő előre utalt, de még nem tekintette lezártnak a dolgot. Május 22-e és június 1-je között azonban egy nagyon fontos lelki folyamat zajlott le benne, és ennek az átalakulásnak két fontos dokumentuma is rendelkezésünkre áll: a május 22-én és 24-én írott gazdag nyersanyagú *Szabad-ötletek jegyzéke* és az önanalízis eredményét költőileg hasznosító nevezetes óda, *A Dunánál*. E két dokumentum, bár már igen sokat írtak mindkettőről, szempontunkból lehetővé teszi, hogy megértsük azt a változást, amely ekkor bekövetkezett.

*

Hogy a *Szabad-ötletek jegyzéke* és *A Dunánál* valamiképpen összetartoznak, azt már Tverdota György (1994) észrevette, és a két szöveg viszonyáról tett is észrevételeket. Magát a folyamatot, így irányát és eredményét azonban nem értette meg, mert – tévesen – azonos idejű szövegeknek tekintette őket, és nem ismerte fel keletkezésük valóságos sorrendjét, a valóságos időrendet. A *Szabad-ötletek jegyzékét* ugyan maga a költő is datálta (május 22., május 24.); *A Dunánál* esetében azonban csak a verset közlő folyóiratszámnak, magán a lapon is jelzett megjelenési dátuma – 1936. június – állt az irodalomtörténet-írás rendelkezésére. Azt az apró lépést pedig, amely a vers datálásához kellett, Tverdota nem tette meg. Megmaradt a hozzávetőleges időazonosságnál. Ám bizonyos adatok ismeretében megállapítható volt, hogy a *Szép Szó* júniusi száma június 9-én már készen volt, az utolsó pillanatban megírt vers kézírata pedig az átfutási idő ismeretében május 31-én vagy június 1-jén került a nyomdába (ÖV 2005. III. 224). Kétségtelen tehát, hogy a *Szabad-ötletek jegyzéke* készült hamarabb, és a vers csak egy azt követő második fázisban született meg.

Megmaradt *A Dunánál* szedőpéldánya (tudniillik az a verskézirat, amelyről a nyomda kiszedte a vers szövegét), és ez megerősíti, hogy a vers késedelmesen, az „utolsó pillanatban” készült el – sem rendesen letisztázni, sem legépelni nem volt már idő. Érdeemes rögzíteni, hogy a szedőpéldányon az első ötven sor, plusz az ötvenegyedik sornak egy szava, meglehetősen szokatlan módon vörös tintával íródott, a többi sor viszont ceruzával (ÖV 2005. III. 338). Ez a kéziratkép nemcsak az időbeli csúszásról árulkodik, de arról is, hogy a vers nehéz alkotási folyamat eredménye volt. Általánosítva

is kimondható, József Attila május 22-től május 31-ig / június 1-ig egy igen nagy és nehéz, az egész személyiséget munkába fogó személyiségátalakuláson esett át.

Mégghozzá, ha elfogadjuk az (1) epizódban rögzített szavait, önerőből, saját elszá-
násból, külső személyi presszióktól mentesen. A „jegyzék” is, a vers is egy magas-
rendű, tudatos önterápia része, pontosabban két jól megkülönböztethető, de mégis
összetartozó stádiuma. A személyiség szétszedése, majd új rendbe való összerakása.

*

A *Szabad-ötletek jegyzékében* dokumentálódott önanalízisnek aligha voltak személyi
nyertesei – a költő itt problémáit beszélte ki magából. Akár azt is mondhatnánk,
e följegyzéssor *retrospektív kudarcnapló, szenvedéstörténeti beszámoló*. Az egyik nagy,
ha nem éppen a legnagyobb vesztes pedig kétségkívül élettársa, Judit lett. Sőt igazában
maga Judit volt a probléma, amelyet a költőnek meg kellett oldania – a vele való lét
volt az, amiből ki kellett törnie. (Ha nem így lett volna, ha élettársában a harmónia
testesült volna meg számára, az önanalízisre sor sem igen került volna.) Ám Szántó
Judit szerepének ilyen meghatározása alig több, mint spekuláció. Ami tény, a költőnek
a hozzá való viszonya tematizálódik a *Szabad-ötletekben*, és az önanalízis eredménye-
ként a költő elválik Judittól. Célszerű tehát számba vennünk, mi rögzítődik Juditról
a *Szabad-ötletekben*?

*

A *Szabad-ötletek jegyzéke* Judit képe – első olvasásra – negatív, dehonesztáló. Így látta
azt már a szöveg egyik első olvasója, József Jolán is, aki Németh Andor révén a füzet
létének kiszivárogtatója is volt, Juditot pedig már 1938 februárjában megfenyegette vele.
Judit ide vonatkozó naplóbejegyzése így rögzíti az esetet: Jolán arról beszélt „fenyegető
hangon, hogy Attilának igaza volt, mert én tényleg olyan vagyok, amilyennek ő mon-
dott. És hogy a »napló« [ti. a *Szabad-ötletek jegyzéke* – L. A.] szépen megmutat engem
és fenyegetődzik” stb. (Szántó 1986: 36). Az önanalitikus feljegyzéssor szemantikája
meglehetősen bonyolult kérdéskört alkot, Jolán szinte bizonyosan *nem* autentikus
értelmezője (s ugyanakkor maga is érintett) volt. Abban azonban igaza volt, hogy
a szöveg Judit ellen is jól fölhasználható.

A *Szabad-ötletek* emlékfoszlányok, fantáziák, nyelvi és tematikai asszociációk sora,
és a szöveg szerkezetét (kompozícióját) nem valamilyen előzetes terv realizálása te-
remtette meg, hanem az önanalízisbe kényszerülő én érzelmi és kognitív hullámozása.
Maga a szöveg írta önmagát, egy jól kikövetkeztethető kettős előföltevés alapján: semmi
sincs jól úgy, ahogy van, és ezen – az önmegértés és az önalakítás révén – változtatni
kell. Ebben a kontextusban Judit sem, a hozzá való viszony sem minősült jónak.

A szöveg értelmezése során a hagyományos filológia „öt perc alatt” zsákutcába jut,
hiszen a „tények” és a nagyon mélyen determinált önértelmező és -alakító konstrukciók
szinte folyamatosan egymásba csúsznak; igaz és hamis hagyományos megkülönböz-
tetése csaknem lehetetlen.

Judit problematikussága a szövegben evidens. A szöveg egyik helyén ott a változtatás határozott szándékának a terve: „a Juditot otthagynom else- / jén – 100-ért kapok / teljes ellátást – a 100 / csak meglesz valahogy” (47, 2–3). Ez nem vádaskodás, de minden vádnál keményebb ítélet van benne kimondva: az életmód és közvetve a Judithoz való gyakorlati viszony radikális átalakításának igénye. Ehhez képest az összes Juditra vonatkozó följegyzés másodrendű, és külön értelmezésre szorul. A viszony mélyén persze a nőhöz való viszony egyéni, József Attila-i fölfogása is ott van. A vonatkozó bejegyzés roppant tanulságos: „hiszen épp azt nehéz / tudomásul venni, hogy / a Gyömrői csak ana- / litikus, hogy a Judit / csak technikai koituszra alkalmas stb.” (149, 6–7). Ez a bejegyzés, az első olvasói benyomás ellenére, *nem* Judit szexuális ridegségét, frigiditását mondja ki. (Ismeretes, Judit még a túlzott szexuális aktivitás vádját is kiérdemelte; Nagy Lajos feleségének, Szegedi Borisnak rosszmájú megjegyzése szerint Juditnak „ezer szeretője” volt.) Judit inkább érzéki nő volt, aki azonban, élete körülményeihez igazodva, „fegyelmezte” magát, erős „karakterpáncélt” épített személyisége köré, azaz védekezett. József Attila szempontjából viszont, mindez a mindent átfogó, spontán, a másakra, a partnerre is rávetülő érzelem hiányaként volt érzékelhető. A bejegyzés másik pólusát képviselő „Gyömrői” viszont, tudjuk, éppen az ellenkező pólust testesítette meg; erős erotikus sugárzású személyiség volt, az érzelem kommunikátora, aki azonban szerepe miatt nem lehetett szexuális partner. Ő, a rokon-szenves „kokott-alkat”, (ahogy már Jászi Oszkár is jellemezte), vágyakat ébresztett, de az analitikusok belső, szakmai tiltása miatt nem lehetett szexuális partnere a költőnek. Így egy érdekes érzelmi inverzió jött létre. Judit, aki *de facto* sokat tett a költőért, aki „jóérzéseit” a gyakorlatban demonstrálta, „rossz” partner lett, Gyömrői, a számító nő viszont vonzóvá, egy el nem érhető lehetőség szimbólumává vált.

József Attila számára azonban a „nő” mint olyan, mindig egy pszichoszexuális teljesség eszményeként élt; ezt az eszményt kereste mindig.

Judit valóságos teljesítményét József Attila persze fölismerte, de paradox módon éppen annak „szociológiai” tartalma *zavarta*. Kettejük kapcsolatában a hagyományos férfi/nő társadalmi szerep fölcserélődött; itt a „szokásos” társadalmi gyakorlattal ellentétesen, nem a férfi tartotta el a nőt, hanem a nő a férfit, Judit a költőt. Ez nagyon sok mindennek az összjátéka következtében alakult így (az apai minta nélküli szocializáció, a családon belüli „nőuralom”, ahol mindig ő volt a gyámolítandó kicsi, a „gyerek”, a franzstadti lumpenizáló társadalmi milió, az önigazolást adó marginális művész-szerep tényleges és vélt privilégiumai, a testhezálló munkaalkalom tartós hiánya, pszichológiai labilitása stb.). Ez tartós problémájává tette az úgynevezett „másikhoz” való viszonyát is – nem véletlen, hogy ilyesmiről Vágó Márta is beszámolt, idézve például megjegyzését: „Már strici sem lehetek...”.

Minderre, több-kevesebb nyíltsággal, a *Szabad-ötletek jegyzéke* is utal. „Judit azt mondta: / te nem állsz mellettem” (49, 8). S ez az ítélet önképére is hatott: „én egy idevett szegény / ember vagyok / nekem nincs senkim / a Judit is így bánik velem /

József Attilát meg fogom ölni” (63, 5–7). Itt a „megoldás”, az önmaga ellen forduló agresszió formájában jelentkezik. Nem véletlenül. De vegyük észre, a szuicid szándék itt mint *gyilkosság* artikulálódik, és a gyilkos harmadik személyben szól önmagáról, az áldozatról. Az agresszió azonban nem csak önmaga ellen fordul; egy másik helyen Judit a célpont. Nem csak azt nehezményezi, hogy „én cipeljem a zsákokat és menjek a boltba is / én tartsam el a Juditot is / (37, 6–7), de a manifeszt agresszió is artikulálódik: „dolgozzon a Judit, a buta / állat” (30,1).

Ez utóbbi megjegyzés a legdurvább – és a legméltánytalanabb. A személyiség sötét oldala nyilvánul meg benne. Hogy Judit „buta” lett volna, egyáltalán nem evidencia. Esze és műveltsége József Attila intellektusával, fölkészültségével persze nem versenyezhetett, ez tény. Hogy butasága animális mélységű lett volna, az viszont csak a megnyilatkozás indulati szintjéről árulkodik: a költő, ha csak a papír magányában is, *sérteni, bántani* akart. Méghozzá önmaga igazolására; a „buta állat” dolgozzon. Ez az agresszió az a formája, amikor a célpontra irányuló agresszió magáról a támadóról helyeződik át a megtámadottra. Az a forma, amikor a lelki háztartás a belső, romboló feszültséget kifelé irányítja, hogy – ideiglenesen – tehermentesítse önmagát.

A megjegyzés tehát implicit önkritika; árulkodó, önleplező gesztus.

*

A *Szabad-ötletek jegyzéke* lejegyzésével induló folyamat második fázisa, a személyiségátépítés stádiuma A *Dunánál* megalkotása volt. A vers a *Szép Szó* 1936. júniusi, *Mai magyarok régi magyarokról* című tematikus számának programverse volt, május közepén már készen kellett volna lennie, de csak a legutolsó pillanatban készült el, legalább egy héttel a Szabad-ötletek megírása után. Úgyhogy a vers az önanalízis eredményeire épült, pontosabban azokat teljesítette ki.

Az összefüggés fölismerését és leírását némileg megnehezíti, hogy a *Szabad-ötletek* lejegyzése nem valamely poétikai algoritmus szerint történt, A *Dunánál* viszont szándékoltan ódának, programversnek készült, szövegét tehát poétikai megfontolások is erősen alakították.

A vers így két különböző, bár egymást nem kizáró szempontrendszer szerint is értelmezhető – értelmezhető mint *vers*, azaz irodalmi műalkotás, és értelmezhető mint „közönséges” *személyiségtörténeti dokumentum*. Most értelemszerűen ez utóbbinak lesz elsődlegessége.

A szöveg megkoncipiálásának logikáját keresve, van néhány textológiai fogódzónk. Megmaradt a vers szedőpéldánya, s mint már említettem, ez a maga nemében egyedülálló kézirat. A hatvannyolc soros vers első ötven sora, és az ötvenegyedik sor *s apám* szava vörös tintával íródott, a többi sor viszont ceruzával (ÖV 2005. II. 338). A költő szokásos íróeszközei a töltőtoll fekete tintával, ceruza, írógép voltak. Kéziratainak tisztázatai így fekete tintaírással vagy írógéppel készültek. Az, hogy most vörös tintával tisztázta le versét, s amikor a vörös tinta kifogyott, ceruzára váltott, azt mutatja, nemcsak versenyt futott az idővel, de még a vers véglegesítését is extrém körülmények

között végezte. Voltak ugyan alkotók, akik színes tintával dolgoztak: Jókai Mór például lila, Kosztolányi Dezső pedig zöld tintával írt; a piros/vörös tinta azonban egészen kivételes: csak tanárok dolgozatjavításakor, esetleg nyomdai korrektorok szedések korrigálásakor éltek e színnel. Nem véletlenül; mindkét munka ugyanis a javítást, az alapszövegtől való eltérést hangsúlyozza a tinta színének megválasztásával. József Attila, a szedőpéldány megalkotásakor, minden valószínűség szerint kényszerűségből használt piros tintát – talán az őt már nagyon sürgető Löbl nyomda irodájában. A megkésetttség és az extrém körülmények arra vallanak, a költő a vers elkészültéig benne állt abban a folyamatban, amely személyisége átépítését szolgálta.

Azt is tudjuk, megrendelt programverset írt, a tematikus szám, amelybe versét rendelték, bár tág határok között, de kijelölte számára a „témát”: mai magyarok régi magyarokról, azaz a költőnek olyan verset kellett írnia, amely „történeti” témájú, vagyis megjelenik benne a múlt, a jelen és a jövő. A megbízásra, szövegközi utalásokkal, a vers utal is: „mai magyarok!”, olvashatjuk a hatvanadik sorban a témaválasztásra való visszautalást, s ugyanebből a „rendelésből” következik Árpád és *Zalán*, *Werböczy* és *Dózsa* név szerinti emlegetése is, miként a *honfoglalók*, a *török*, *tatár*, *tót*, *román* népnevek emlegetése is. (Ezek egyben a tematikus szám anyagára is utalnak.) A műfajválasztás, az ódaforma melletti döntés is a „külső”, megrendelői horizonthoz igazodik. S innen származik a verset záró jövővízió is. Nota bene: ez nem azt jelenti, hogy szerkesztőtársai pozitív jövőképet vártak el tőle; a versbeli vízió nem valami kincstári optimizmusból fakadt. Ellenkezőleg, a zárlat messzemenően a 22-én elkezdett személyiségátépítés logikai következménye, olyan jövőt kellett vázolnia, amely születő önalakítása afirmációját szolgálhatta – anélkül, hogy eltüntette volna a konfliktusokat, hogy figyelmen kívül hagyta volna a főlhalmozódott feszültségpotenciált.

A konfliktusok eltüntetése nemcsak történetileg lett volna hamis, de egyénlélektanilag is. Önhamisításba futott volna ki a gondolatmenet.

Figyelemre méltók szempontunkból azok a kutatási eredmények is, amelyeket a kritikai kiadás jegyzeteiben (ÖV 2005. III. 221–222) Stoll Béla mint „szövegparhuzamokat” vett számba. „Talán ebben a versben mutatták ki a legtöbb párhuzamot, hatást, áthallást, egybecsengést magyar és világirodalmi művekkel, »szinte mozaik- vagy centoszerű«” – írja Stoll (uo. 221). Ezek a minták kognitív nyelvészeti szempontból kimondottan fontosak. A Duna mint alapmetafora például Illyés Gyula *Tiszánál* című verse Tisza-értelmezésére vezethető vissza: „Néztem a folyót némán, s mintha / ezer gondja rajtam át folya.” A folyam mint tovagördülő ár képzete, inverzben, Arany János *Vojtina ars poetikájának* egy megjelenítésében kap előképet: „Alant a zölden tiszta nagy folyam / [...] / csak mélyén lüktet forradalmas árja.” A dolgozó munkás metaforája Dante *Paradicsoma* XVIII. énekéből kap mintát: „És mint a munkás, ha izomzatának / munkája folytán napról napra érzi / s mindig örül, ha új ereje támad; / akként éreztem akkor én”. Bizonyos foglalkozások és munkájuk is irodalmi előkép alapján rajzolódik föl; Arisztophanész *Plutosának* Arany János fordította sorai ezek:

„[...] tudományt, kézművet senki nem űzne / A halandók közt; pedig e kettő eltűntével ki akarna / *verni vasat*, bárdolni hajót, kereket hajlítani, varrni / *Téglát vetni*, sarat szabni, ruhát lúgozni, cserezni a nyers bőrt, / Vagy *földet hasogatva ekével* és Déónak aratni gyümölcsét...”. Az „idő árja” kifejezés egyenes idézet lesz egy másik Arany-versből, a *Magányból*: „És vissza nem foly az időnek árja / előre duzzad feltarthatatlanul.”

Érdekes, hogy amikor eltér az empirikus realitástól, ez az eltérés is irodalmi mintára megy vissza. József Attila tudta például, hogy apja nem székely, önidézetként mégis „székely”-ként emlegeti apját. Apja és anyja fiktív munkamegosztása pedig Goethe *Szelíd Xéniá*kjának 1926. számú darabjára megy vissza. Bizonyos, lélektanilag nagyon fontos paradoxon pedig Pál apostol szavaiból kapta meg mintáját: „Annak okáért gyönyörködöm az erőtlenségekben, bántalmazásokban, nyomorúságokban, üldözésekben és szorongatásokban Krisztusért, mert amikor *erőtlen vagyok, akkor vagyok erős*” (A Korinthusiakhoz írott második levél). A hatvanhetedik sor előképe pedig, nem minden pikantéria nélkül, a volt barát, majd ádáz ellenség (Szántó Judit korábbi élettársa), Fenyő László versében található meg: „Élet... rémlik mint homályos adósság / rendezni kéne végre ezt a dolgot.” S az ősök keresése, az őssejtig való visszavezetés gondolata is irodalmi mintákra megy vissza, így, egyebek közt Brichta Cézár *Én őseim...* című versére.

A mintakeresgélés még folytatható volna, még Stoll Béla leltárának is vannak említetlenül hagyott darabjai. Ennyi is elég azonban ahhoz, hogy ismételten fölfigyelhessünk rá, József Attilának milyen jó versmemóriája volt, a szövegek mily gazdag és változatos tárházát őrizte meg fejében, és mennyire nem irodalmi rang vagy pozíció szerint válogatott ösztönzései köréből. Barát és ellenfél, nemzeti klasszikus és marginális „névtelen” vagy éppen antik auktor, igehirdető és hasonlók egyaránt építette versbázisvilágát. És ami ennél is fontosabb, ezek a költői eszközök, ha kilépünk a poétikai filológia látóköréből, észrevehetjük, poétikai szerepük mellett határozott kognitív funkciót is hordoztak. Egy úgynevezett „kognitív állványzat” is összeáll belőlük.

*

A világ verbális konstrukciója, amely *A Dunánál* szövegéből leolvasható, legalább három rétegből áll. A világ mint előzetes személyes tapasztalat, vagyis mint érzület; az elvonatkoztató logikai analízis összefüggés-észlelései, valamint a lehetséges világ fölépítéséhez fölhasználható, már kész kulturális minták és sémák készlete együtt hozza létre a szöveget. Az egyéni feladat, amely a vers megalkotásakor megkerülhetetlen volt, éppen e három réteg kognitív és érzületi összehangolása, retorikai koherenciájának megteremtése. Ez csak részben poétikai, költészettechnikai munka; sikere nem kis részben érzületi-kognitív alapjaitól függ. Az egész konstrukció stabilitása a személyiség mélyrétegében dől el. A retorika tartalmassága („hitelessége” vagy éppen „üressége”) ennek a függvénye.

A vers kognitív állványzata viszonylag jól megragadható.

Az alapmetafora, amely egy integratív természetű, szintetikus értelmezési hasonlat, a rakparton ülő, a folyót szemlélő és sorsán tűnődő költő önképe. Ez az önmeghatározás részben személyes tapasztalat eredménye: a *Sárgahajúak szövetsége* című följegyzése megadja a helyszín koordinátáit is: „Vámház tér. Dinnyék. Lépcsők, rakodópart” („Miért fáj ma is”. Bp. 1992. 408) – részben kulturális minta. És ez utóbbi legalább olyan fontos, mint a személyes tapasztalat. Illyés már hivatkozott Tisza-verse megadja azt a kognitív sémát, amely a döntő azonosítást lehetővé teszi. Illyés versében a költő nézte a folyót, s úgy érezte, „*mintha / Ezer gondja* [ti. a folyónak] *rajtam át folya*”. Ez az *als ob élmény* megadja a folyó és az én összekapcsolását, és innentől kezdve a folyó nem csak múlt, jelen és jövő „természetes” szintézise, egysége, de a személyes sors integratív metaforája is. A Duna ezzel a megidézendőként kezelt történelem hatásos szimbóluma lesz. Megvan a vállalt feladat teljesítésének képi és logikai föltétele, a történetet „csak” el kell már beszélni.

Az azonosításnak három különösen fontos mozzanata van. A Duna, mintha a költő „szívéből folya”, „zavaros, bölcs és nagy volt”. Ez nem csak szimpla azonosítás, de lélektani önidentifikáció is; a jelzők (zavaros, bölcs és nagy) magát a verset író költőt is jellemzik. Bennük van a kritikus önminősítés, de az álszerénység nélküli önértékelés finom jelzése is. – A másik fontos mozzanat, a folyó és a mosónő anya szerepének azonosítása; mindkettő a „város szennyését” mosta, illetve mossa. Ezzel kettős minősítés születik; a Duna bensőséges, *ad analogiam* „anyai” szerepet kap, a mama pedig mitizálódik, egy pozitív mítosz alakjává válik. Ez az afirmatív anyakép, ha nem is előzmények nélküli, mindenképpen az önanalízis eredménye, tudatos opció áll mögötte. – A harmadik mozzanat, látszólag, egy szimpla hasonlat, de a „hullámok” és a „dülöngő temetők” összekapcsolása egy történeti értelmezés spontán és „természetes” előrejelzése.

A múlt, a történelem felfogása a kognitív állványzat másik fontos eleme. Ezt a feladatot rossz, „romantikus” verselők alighanem valami impozáns hadtörténeti traktátus kreálásával oldották volna meg. A *Dunánál* azonban merőben más megoldást választott. A történelem személyiségelvű magyarázatával állt elő. Ez, látszólag, csak az én, a személyiség hipertrofikus fölnagyítása, valójában azonban nem az vagy nem csak az én fölnövelése. Valójában ez a történelemnek az ember önmegteremtéseként, önkitaljesítéseként való fölfogása. Néhány jól megfogható előföltétele rejlik mögötte. Az ember önmegteremtésének szerves, kontinuitásként való fölfogása, valamint a történelemnek mint önkorigáló kommunikációnak a föltételezése. Mindkét elv számos komoly gondolkodástörténeti előzményre, előkészítésre vezethető vissza. Ott van mögötte, ha nyelvi alakban nem is hivatkozik rájuk, A *szellem fenomenológiájának* hegeli fejlődésvíziója, az azt konkretizáló marxi analízis, a mélylélektan (nem csak a freudi változat, de az „eretnek” Ferenczi thalasszális elmélete is), sőt – horribile dictu! – jobb és kevésbé jó költők önérzékelése, szerepminta-kísérleti sorozata is. Jellemzőnek kell tartanunk, hogy fölfogását nemcsak nagy, átfogó teóriák, hanem azokból derivált

költői képek is alakították, az „ős-sejtig vagyok minden ősz” képzetét például Ferenczi Sándor és a ma senki által számon nem tartott szocdem költő, Brichta Cézár egyaránt, egymást erősítve motiválta. Mindezt természetesen *A Dunánál* keletkezésétől közvetlenül megelőző és előkészítő *Szabad-ötletek jegyzéke* vívódásai élesítették ki. De a múltnak ez a személyiség önkiteljesítő folyamatoként való fölfogása elsődlegesen nem mintakövetésként, hanem önaffirmációként írható le helyesen.

Ezt két tézise hangsúlyos megalkotása kétségtelenné teszi. Az egyik, mindjárt a „történeti” rész elejéről: „Én úgy vagyok, hogy már százezer éve / nézem amit meglátok hirtelen. / Egy pillanat és kész az idő egésze / mit száz ezer ősz szemléltet velem” (ÖV 2005. II. 335). A másik, már a konkretizáló részben: „az őssejtig vagyok minden ősz – / az Ősz vagyok, mely sokasodni foszlik: / apám- s anyámmá válok boldogon / s anyám s apám maga is ketté oszlik / s én lelkes Eggyé így szaporodom!” (ÖV 2005. II. 336). E két tézis ugyanis egy megemelt, túlfeszülő realitáson belül a megszólalónak a történelmi kontinuumba való szerves beletartozását és a történelemmel, valamint a szülőkkel való „azonosságát” hangsúlyozza. Egyféle „természetes” elrendeződés megvalósulásaként. Ugyanakkor mindkettő az én kitágítása, megnövelése.

S teljesen nyilvánvaló, itt már a hétköznapi realitások fölött mozgunk.

Vannak családtörténeti és köztörténeti jelzések is a versben. Ezek, látszólag, konkrétumok; a vers ezáltal a fakticitás keretei közé lépett át. Ez is a világ verbális konstrukcióját szerkezetileg fölépítő kognitív állványzat része azonban. Ha idézzük a nevezetes életrajzi passzust, ez jól érzékelhető: „Anyám kun volt, az apám félig székely, / félig román, vagy talán egészen az. / Anyám szájából édes volt az étel, / apám szájából szép volt az igaz” (ÖV 2005. II. 335). Ismeretes, ez így nem igaz; ez a valóság átköltése. Itt olcsó megoldás volna idézni a *Szabad-ötletek jegyzéke* apjára való utalását vagy azt, hogy a gyermek aligha hallhatta apja szavát, hiszen az apa már Attila két és fél éves korában elhagyta őket. Ám itt nem maga az átköltés ténye az érdekes (az irodalmi szöveg ilyen szempontból mindent elbír), hanem az átköltés iránya és jellege. Itt két összefüggés nem maradhat megnevezetlen. Az egyik: az életrajz valós disszonanciája helyére itt a harmónia igényének megkonstruálása lép. A másik: a „félig” vagy „egészen román” apa ilyen meghatározása, bár tárgyilag „problemátikus”, az önkép alakítási folyamatában egy lépés a beismerés felé. Azaz itt a valóság olyan újraformálása zajlott, amely elsődlegesen a lelki stabilitást kívánta erősíteni, ám nem önkényesen írta át a tényeket. Sőt, ha lehetett, korrigált is az előzetes értelmezésen.

A *Szabad-ötletek jegyzéke* önanalízisében kiformalódó váltás manifeszt személyiségképlete legtisztábban *A Dunánál* nevezetes önkiterjesztő formulájában pillantható meg. Az egyéni és a kollektív, a siker és a kudarc mint szándék, valóság és program szerves retorikai egységben jelenik meg itt, s a vívódás „gyakorlata” céljá lényegül át. Az 56–60. sorokban a személyiség önkiterjesztése a múlt traumaoldó vállalkozásával és a közösen tervezhető jövő kötelességvállalásának bejelentésével egyénileg és történetileg is új magatartást villant föl. „A világ vagyok – minden, ami volt, van; / a sok nemzedék,

amely egymásra tör / A honfoglalók győznek velem holtan / s a meghódoltak kínja meggyötör. / Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa – / török, tatár, tót, román kavarg / e szívben, mely e múltnak már adósa / szelíd jövővel – mai magyarok!” (ÖV 2005. II. 335). Közép-európai rendezési program ez? – ahogyan sokszor olvassák. Az is, a maga módján. De elsődlegesen egyéni elszánás, a változásra. S hogy ez a lényege, ezt az utolsó strófa első sora jelzi: „...Én dolgozni akarok.” Egyszerű kijelentő mondat ez, minden retorikai tupírozás nélkül. Ám ha tudjuk, hogy ez a kijelentés éppen az ellenkezője annak, ami a *Szabad-ötletek jegyzékében* olvasható: „nem akarok dolgozni” (25, 14), akkor nyilvánvaló, hogy a két szöveg közötti napokban valami mélyen megváltozott. S hogy a versbéli változatot mi motiválta, arról *A Dunánál* utolsó két sora überolhatatlan őszinteséggel szól: „s rendezni végre közös dolgunkat, / ez a mi munkánk; és nem is kevés” (ÖV 2005. II. 335). A mentális struktúra világos.

*

A Szabad-ötletek jegyzéke és *A Dunánál* viszonyának kulcsmozzanata kétségkívül a „dolgozáshoz” való viszony radikális átrendeződése. A diszkrepancia szembeötlő. De mi ez? A vers hazudik? Vagy a versbéli gesztus csak a költészet létmódjából fakadó „költői szabadság” egyik konvencionális tematikai mozzanata, olyan mozzanata, amelynek csak poétikai jelentősége van? Nyilvánvalóan sem erről, sem arról nincs szó. Ez az önanalízis következtében lezajló személyiségátrendeződés egyik legfontosabb és – szimbolikus dimenziót is öltő – következménye. Maga az én és a munka viszonya, alapesetben is, meglehetősen komplikált és ellentmondásos. Az emberi élet reprodukálása, fönntartása munka nélkül elképzelhetetlen; a munka az élet előfeltétele. De maga a munka: gyötrelme. Hogy az ember „arca verejtékével keresse kenyerét”, az a bibliai elbeszélés szerint is a bűnbeesés büntetése. Vagyis munka és büntetés összetartozik. És ez a kettősség kiiktathatatlan szerkezeti sajátossága az emberi társadalomnak. A munka társadalomtörténete termeli az úr/szolga viszonyt – gondolkodástörténete pedig a társadalomtörténet inverzióját, például Hegelnél; amely az ember önmegvalósítását nem az úr, hanem a solga – a munkát végző – teljesítményének tartja. Így a kettős viszonyulás törvényszerű; egyidejűleg létezik a munka fontosságának tudata és önmagunknak a munkából való kivonása mint igény. József Attila, az elméletileg képzett gondolkodó, tisztában volt a munka fontosságával (ez írásaiból, például verseiből is kitetszik), de ennek hétköznapi, konvencionális életrendi gyakorlatként való alkalmazását körülményei és alkata lehetetlenné tették. Viszonya ezért a munkához a munkától való tartózkodástól a kimagasló jelentőségű és eredményű teljesítményig ívelő skála valamennyi fokán megjelent. Az érzelmi tagadástól az érzelmi igenlésig. *A Szabad-ötletek* a programos érzelmi tagadás paradigmatis esete mutatja, *A Dunánál* viszont azt a belátást és szándékot, amely a kényszerűségként felfogott munkát és az önkiteljesítő, embert megalkotó magasrendű munkát egyetlen, szimbolizáló gesztusba fogja össze.

S mögötte ott van az a belátás, hogy ez az új, kényszerűségeket is elfogadó viszony föltétele élete rendezésének, hétköznapi értelemben vett „normalizálásának”.

A szándék a versben nyelvileg is kifejeződik; csak azt mondja, ami csakugyan szándékában áll, azaz, nem azt mondja, hogy „dolgozik”, hanem azt, hogy: „Én dolgozni akarok”. És ez a szándék, az önanalízis eredménye. Személyes igazság, igazmondás.

*

A *Szabad-ötletek jegyzéke* és *A Dunánál* egybeolvasása után aligha lepődhet meg bárki azon, hogy Szántó Judit és József Attila együttélése e napokban véget ért. A kérdés csak az, pontosan mikor. A *Szabad-ötletek*ből kiderül, József Attila június 1-jére tervezte külön élete megkezdését. Nem lehetetlen, hogy így is történt, de ez adatok híján nem állítható bizonyosan. A vers megírásában csúcsonyuló bonyodalmak belezavarhattak ebbe az elhatározásba, késleltethették realizálását.

A szakirodalomban emlegetett időpont, „1936 nyarán”, túlzottan homályos és körülhatárolatlan. Maga Szántó Judit egy helyen a Hont Ferenc megbízásából Lope de Vegát fordító költőről mondja, „Attila ekkor, *tőlem is elválva*, otthontalan maradt” (Szántó 1954: 1509). Ez, 1936 augusztusa azonban bizonyosan túlzottan kései időpont; a szétválás jóval korábban megtörtént. De ismételjük meg a kérdést: Mikor?

1936. május 24-én Anton Straka levelet írt József Attilának (JALev 448–449); ennek üdvözlési formulája ez: „Sok szeretettel és igaz barátsággal üdvözöllek s a Nagys. Asszonynak kézcsókomat küldöm” (uo. 449). Ekkor tehát Judit és Attila még együtt élt. 1936. június 23-án József Etelka Szárszóra invitálta öccsét, így: „boldog lennék, ha lejöhetnél hozzánk” (JALev 453). Föltűnő, s aligha jelentés nélküli, hogy ez az invitálás Juditot nem említi, a meghívás csak Attilának szól. Június 24-én Straka újabb levelet írt költő barátjának – és az udvarias, „papos” Straka már nem emlegeti a nagyságos asszonyt. Részéről már udvariatlanság lett volna Judit emlegetése (JALev 453–454). Június 25-én József Attila Etának írva, jelezte, hamarosan lemegy Szárszóra (JALev 460). E levélben sem említi Juditot, s tudjuk, amikor lejutott Szárszóra, egyedül ment. A nyár hátralevő részét Szárszón töltötte, kalandjai is akadtak, de Judit hiányzik a képből.

Mindent összevetve az látszik valószínűnek, hogy a szétválás valamikor 1936. június 1-je és 20-a között történt meg, föltehetően még a hónap elején.

A szakító vagy inkább elbúcsúzó vers, amely nem a nyilvánosságnak, hanem csak Juditnak szólt, sajnos datálatlan. A költő, állítólag, a konyhaasztalon hagyta; a búcsúzás e formáját a levélnél stílusosabbnak vélte. A lényeg azonban ebben is benne van (ÖV 2005. II. 339):

Jutkám, csapódj! Én szép szőke kalászsom!
Könnyezz! Potyogtasd búza szemeid!
Tested már nem lesz lágy fonott kalácsom.
Lehull a sarló. Hát majd felveszik.

E ceruzával írott, cím nélküli vers kézírata már a kiegyensúlyozott, méltányos búcsú gesztusa.

Irodalom

- JALev = József Attila *Levelezése*. Összeáll. H. Bagó Ilona, Hegyi Katalin, Stoll Béla. Sajtó alá rend. Stoll Béla. Bp., 2006, Osiris.
- József Attila 1992: *Sárgahajúak szövetsége*. = „Miért fáj ma is” Az ismeretlen József Attila. Szerk. Horváth Iván és Tverdota György. Bp., Balassi. 408.
- Lengyel András 1980: Brichta Cézár, *József Attila és A Dunánál*. = *József Attila útjain*. Szerk. Szabolcsi Miklós és Erdődy Edit. Bp., Kossuth. 305–312.
- Murányi Gábor 1986: *Előszó*. = Szántó 1986: 3–17.
- Németh Andor 1938: „*Kelj fel és várj*” József Attila gyötrelmes küzdelme kényszerképzeteivel. Ujság, febr. 20.
- ÖV 2005. I–III. = *József Attila összes versei I–III. Kritikai kiadás*. Közzéteszi Stoll Béla. Bp., 2005, Balassi.
- Simon Gábor 2013: *A rím anaforikus működésének kognitív szemantikai leírása*. Magyar Nyelvőr, 137. évf., 3. sz. 314–335.
- Szabolcsi Miklós 1997: „*Dobol az ingerült idő*” József Attila 1930 ősze után. = „*A Dunánál*” *Tanulmányok József Attiláról*. Szerk. Tasi József. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 15–20.
- Szabolcsi Miklós 1998: *Kész a leltár. József Attila élete és pályája 1930–1937*. Bp., Akadémiai.
- Szántó Judit 1954: *József Attila műfordításai*. Csillag, 8. évf., 8. sz. 1504–1510.
- Szántó Judit 1986: *Napló és visszaemlékezés*. Sajtó alá rend. Murányi Gábor. Bp. Múzsák Közművelődési Kiadó – Petőfi Irodalmi Múzeum.
- SZÖJ = József Attila: *Szabad-ötletek jegyzéke*. Közzéteszi Stoll Béla. Jav. kiad. Bp., Atlantisz, 1997.
- Tverdota György 1994: *József Attila*, 1936. május. Kortárs, 38. évf., 7. sz. 78–86.